

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

**اصناف اصفهان در دوره ظل السلطان
۱۲۹۱ تا ۱۳۲۵ هـ ق / ۱۸۷۳ تا ۱۹۰۷ م**

استاد راهنما:

دکتر مرتضی دهقان نژاد

استاد مشاور:

دکتر محمدعلی چلونگر

پژوهشگر:

علیرضا مساح

آبان ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی
آقای علیرضا مساح تحت عنوان

اصناف اصفهان در دوره ظل السلطان ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۵ هـ ق / ۱۸۷۳ تا ۱۹۰۷ م

در تاریخ ۸۹/۸/۴ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا	۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر مرتضی دهقان نژاد با مرتبه‌ی علمی دانشیار
امضا	۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر محمدعلی چلونگر با مرتبه‌ی علمی استادیار
امضا	۳- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی نورائی با مرتبه‌ی علمی دانشیار
امضا	۴- استاد داور خارج از گروه دکتر علیرضا ابطحی با مرتبه‌ی علمی استادیار
امضای مدیر گروه	

چکیده

می‌توان تصور کرد که وضعیت اقتصادی هر منطقه‌ای همواره نشانگر میزان ثبات یا ضعف آن است؛ از این رو، رخدادهای اقتصادی بر حیات سیاسی و اجتماعی آن تأثیرگذار هستند. این پایان‌نامه به موضوع اصناف می‌پردازد که یکی از موارد مؤثر بر اقتصاد هر منطقه است. شهر اصفهان در دورهٔ ظل‌السلطان (در میان سال‌های ۱۳۲۵-۱۲۹۱ هـ ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م) صحنهٔ رخدادهای مهمی بود که اصناف نقش بارزی در شکل‌گیری و تداوم این حوادث داشتند؛ از جمله تأسیس شرکت اسلامی، تشکیل مجلس وکلای تجار، تحریم توتون و تنباکو و حضور در قیام مشروطه. این پایان‌نامه دربارهٔ موضوع‌های زیر به بحث و بررسی می‌پردازد:

جغرافیای تاریخی اصفهان شامل موقعیت طبیعی و جغرافیایی و صورت‌بندی و ترکیب جمعیتی شهر؛
 نخبگان و نیروهای تأثیرگذار در شهر شامل نخبهٔ سیاسی، شاهزاده ظل‌السلطان و نخبگان روحانی چون آقانورالله و آقانجفی، و گروه‌های فشار؛ یعنی، دو دولت انگلیس و روس؛
 اصناف در زمینه‌های کشاورزی و دامداری، صنایع دستی و تجارت و موارد وابسته به آن؛
 فعالیت‌های سیاسی اصناف شامل حضور آنان در مجلس وکلای تجار، تحریم تنباکو، نهضت مشروطه و مجلس اول؛
 اوضاع مالی اصفهان و تأثیر آن در رویدادها، اوزان و مقادیر و مسکوکات رایج.

کلید واژه‌ها: اصفهان، ظل‌السلطان، اصناف، امتیاز تنباکو، نهضت مشروطه.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات و زمینه‌های جغرافیایی	
۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن	۱
۲-۱- اهداف	۱
۳-۱- فرضیه‌ها	۲
۴-۱- پرسش‌ها	۲
۵-۱- پیشینه تحقیق	۲
۶-۱- روش تحقیق و مراحل آن	۳
۷-۱- بررسی برخی منابع	۳
۱-۷-۱- اسناد	۳
۲-۷-۱- جغرافیای اصفهان	۳
۳-۷-۱- الاصفهان	۴
۴-۷-۱- ایران و قضیه ایران	۴
۵-۷-۱- گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران	۴
۶-۷-۱- تاریخ اقتصادی ایران در قرن نوزدهم	۵
۷-۷-۱- اقتصاد ایران در قرن نوزدهم	۵
۸-۷-۱- افکار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار	۵
۹-۷-۱- جستارهایی از تاریخ ایران در عصر قاجار	۵
۱۰-۷-۱- موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران	۶
۱۱-۷-۱- روزنامه فرهنگ	۶
۱۲-۷-۱- روزنامه الجناب	۶
۱۳-۷-۱- روزنامه جهاد اکبر	۷
۱۴-۷-۱- روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان	۷
۸-۱- موقعیت طبیعی و جغرافیای شهر اصفهان	۸
۹-۱- صورتبندی شهر اصفهان در این دوره	۸
۱۰-۱- عوامل جمعیتی	۹
۱-۱۰-۱- ترکیب جمعیت شهر اصفهان در این دوره	۱۳

فصل دوم: نخبگان تأثیرگذار شهر اصفهان

۱۷	۱-۲- شاهزاده مسعود میرزا ظل السلطان حاکم اصفهان (نخبه سیاسی و اقتصادی)
۲۱	۱-۱-۲- ثروت شاهزاده
۲۲	۲-۱-۲- شاهزاده و اخذ مالیات
۲۳	۳-۱-۲- ارتش شاهزاده و نقش آن
۲۵	۲-۲- روحانیت اصفهان (نخبگان مذهبی)
۲۶	۳-۲- عوامل روس و انگلیس در اصفهان (گروه‌های فشار و نفوذ)
۲۷	۱-۳-۲- بانک‌های انگلیس و روس

فصل سوم: اصناف و کشاورزی و دامداری اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ هـ ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م)

۳۰	۱-۳- کشاورزی تجاری در اصفهان
۳۲	۲-۳- کشاورزی و تولید تریاک
۳۶	۳-۳- نقش بازرگانان در تولید و تجارت تریاک

فصل چهارم: اصناف و صنایع اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ هـ ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م)

۳۸	۱-۴- صنایع دستی اصفهان در دوره ظل السلطان
۴۳	۲-۴- صنعت نساجی
۴۴	۳-۴- صنعت قالی‌بافی

فصل پنجم: اصناف و تجارت اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ هـ ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م)

۴۶	۱-۵- بازار
۴۸	۲-۵- گروه‌های تشکیل‌دهنده بازار
۴۸	۱-۲-۵- تجار
۴۹	۲-۲-۵- صرافان
۵۲	۳-۲-۵- اصناف
۵۸	۳-۵- تجارت داخلی و تأسیس شرکت‌های بازرگانی اصفهان
۵۸	۱-۳-۵- کمپانی تریاک اصفهان
۵۹	۲-۳-۵- کمپانی محمودیه

صفحه	عنوان
۵۹	۳-۳-۵- کمپانی مسعودیه
۵۹	۴-۳-۵- شرکت شرافت
۶۰	۵-۳-۵- شرکت اخوت
۶۰	۶-۳-۵- شرکت اداره جهانیان
۶۱	۷-۳-۵- کمپانی ایران
۶۲	۸-۳-۵- شرکت اسلامییه
۶۷	۴-۵- تجارت خارجی و تجارت خانه‌های روس و انگلیس

فصل ششم: فعالیت‌های سیاسی اصناف اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ ه ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م)

۷۱	۱-۶- مجلس وکلای تجار
۷۳	۲-۶- امتیاز تنباکو
۷۹	۳-۶- فعالیت رژی در اصفهان
۸۱	۴-۶- نهضت مشروطیت
۸۳	۵-۶- تجار و اصناف در مجلس اول
۸۷	۶-۶- انجمن ایالتی و ولایتی

فصل هفتم: اوضاع مالی اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ ه ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م)

۹۳	۱-۷- عایدات دولتی
۹۳	۱-۱-۷- مالیات
۹۷	۲-۱-۷- گمرکات
۹۸	۳-۱-۷- صادرات و واردات اصفهان
۱۰۲	۴-۱-۷- نرخ‌ها و قیمت‌های مبادله
۱۰۶	۲-۷- اوزان
۱۰۷	۳-۷- مقیاس‌ها
۱۰۷	۴-۷- مسکوکات رایج

۱۱۱ سخن آخر

۱۱۲ پیوست‌ها

۱۲۰ منابع و مأخذ

فهرست جدول‌ها

صفحه	عنوان
۱۲	جدول ۱-۱: جمعیت اصفهان
۱۲	جدول ۲-۱: تعداد اماکن شهر اصفهان
۱۵	جدول ۳-۱: جمعیت آرامنه اصفهان
۱۶	جدول ۴-۱: جمعیت یهودیان شهر اصفهان
۳۵	جدول ۱-۳: برآورد تولید تریاک در اصفهان سال‌های ۱۲۸۵-۱۲۹۷ ه‍.ق / ۱۸۶۸-۱۸۸۰ م
۳۶	جدول ۲-۳: برآورد تولید تریاک در اصفهان سال‌های ۱۳۲۳-۱۲۸۵ ه‍.ق / ۱۸۶۸-۱۹۰۵ م
۵۵	جدول ۱-۵: مشاغل زنان در اصفهان
۵۶	جدول ۲-۵: اسامی اصناف جلفا ۱۲۹۷ ه‍.ق / ۱۸۸۰ م
۵۶	جدول ۳-۵: اصناف اصفهان در اواخر قرن نوزدهم میلادی
۵۷	جدول ۴-۵: بازرگانانی با نمایندگی کالاهایی خاص
۶۷	جدول ۵-۵: سود پرداختی شرکت اسلامی به سهامداران در سال‌های ۱۳۱۶-۱۳۱۹ ه‍.ق
۸۴	جدول ۱-۶: توزیع نمایندگان مجلس شورای ملی براساس مراتب اجتماعی
۹۵	جدول ۱-۷: مالیات اصفهان اعم از نقدی و جنسی
۹۵	جدول ۲-۷: مالیات اصناف اصفهان در اواخر قرن نوزدهم
۹۶	جدول ۳-۷: مالیات اصفهان ۱۲۶۵ ه‍.ق / ۱۸۴۹ م
۹۹	جدول ۴-۷: صادرات اصفهان
۹۹	جدول ۵-۷: واردات اصفهان در سال ۱۳۰۶ ه‍.ق / ۱۸۸۹ م
۱۰۰	جدول ۶-۷: صادرات اصفهان در سال ۱۳۰۶ ه‍.ق / ۱۸۸۹ م
۱۰۰	جدول ۷-۷: صادرات اصفهان در اواخر قرن ۱۹ میلادی
۱۰۱	جدول ۸-۷: واردات اصفهان در اواخر قرن ۱۹ میلادی
۱۰۱	جدول ۹-۷: واردات اصفهان در سال ۱۳۲۶ ه‍.ق / ۱۹۰۸ م
۱۰۲	جدول ۱۰-۷: صادرات اصفهان در سال ۱۳۲۶ ه‍.ق / ۱۹۰۸ م
۱۰۲	جدول ۱۱-۷: مهم‌ترین کالاهای صادرات و واردات اصفهان در ۱۳۳۳ ه‍.ق / ۱۹۱۳ م
۱۰۲	جدول ۱۲-۷: مهم‌ترین کالاهای صادرات و واردات اصفهان در دهه سوم قرن ۲۰ میلادی
۱۰۳	جدول ۱۳-۷: نرخ اجناس اصفهان در سال ۱۲۸۱ ه‍.ق / ۱۸۶۳ م
۱۰۳	جدول ۱۴-۷: قیمت اجناس در سال‌های ۱۳۰۳، ۱۳۰۵ و ۱۳۰۷ ه‍.ق

عنوان	صفحه
جدول ۷-۱۵: قیمت آذوقه و خوراکی‌ها در سال ۱۳۰۰ ه‍.ق / ۱۸۸۲ م	۱۰۴
جدول ۷-۱۶: قیمت مواد غذایی در سال ۱۳۱۸ ه‍.ق / ۱۹۰۰ م در اصفهان	۱۰۴
جدول ۷-۱۷: قیمت اجناس در سال ۱۲۹۹ ه‍.ق / ۱۸۸۱ م	۱۰۴
جدول ۷-۱۸: قیمت‌ها در سال ۱۳۱۸ ه‍.ق / ۱۹۰۰ م	۱۰۵
جدول ۷-۱۹: ارزش عیار و قران در نواحی گوناگون در ۱۲۷۸ ه‍.ق / ۱۸۷۷ م	۱۱۰

فهرست پیوست‌ها

صفحه	عنوان
۱۱۳	پیوست ۱: نقشه اصفهان در سال ۱۳۰۲ خورشیدی
۱۱۴	پیوست ۲: اساسنامه شرکت ترویج تنباکو
۱۱۵	پیوست ۳: اعلان وکلای کمپانی مسعودیه جهت خرید سهام
۱۱۶	پیوست ۴: کتابچه شرکت اسلامیة
۱۱۷	پیوست ۵: اعلان حمایت خلیفه ارامنه از حرکت خودکفایی و رد اکاذیب مطبوعات انگلیس
۱۱۸	پیوست ۶: گزارش مطبوعات درمورد بانیان شرکت اسلامیة
۱۱۹	پیوست ۷: صفحه‌ای از روزنامه ثریا درمورد بانیان شرکت اسلامیة

پیشگفتار

اصناف یکی از اقشار تأثیرگذار بر اوضاع اقتصادی و سیاسی جامعه ایرانی دوره قاجار بودند؛ به گونه‌ای که بازار، محل استقرار آنان، نه تنها نبض اقتصادی و شهر، بلکه یکی از مراکز مهم در شکل‌گیری و جهت‌دهی جریان‌های سیاسی به شمار می‌رفت. نقش اصناف شاید در کلان‌شهری چون اصفهان برجسته‌تر بوده باشد؛ به خصوص که موقعیت ویژه این شهر موجب شده بود بازاری بزرگ با اصناف گوناگون در آن شکل گیرد. در دوره حکومت طولانی مدت شاهزاده مسعودمیرزا ظل‌السلطان در اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ ه ق / ۱۸۷۳-۱۹۰۷ م) نقش اصناف چشمگیرتر شد. این امر البته تحت تأثیر بیداری نسبی مردم ایران بود که در رویدادهایی چون واقعه رژی، انقلاب مشروطیت، تحریم کالاهای خارجی و سرانجام برکناری شاهزاده از حکومت اصفهان نمود یافت.

قرارداد رژی (۱۳۰۸ ه ق / ۱۸۹۰ م)، که به موجب آن حق انحصاری خرید و فروش توتون و تنباکو به این شرکت واگذار شد، با مخالفت اقشار گوناگون مردم ایران روبرو شد. در اصفهان نیز، به ویژه تاجران و اصناف مرتبط با این کشت، از فتوای علما پیروی و آن را تحریم کردند. پیروزی تاجران بر ضد امتیاز تنباکو، زمینه همکاری بیشتر بازاریان و روحانیون را علیه استبداد و استعمار فراهم آورد و مقدمه‌ای شد برای قیام بزرگتری که در انقلاب مشروطیت رخ نمود و به بار نشست. مشروطه، که در پی محدود کردن استبداد بود، علاوه بر شاه قاجار شاهزادگان این قوم را نیز تا اندازه‌ای تحت فشار قرار داد؛ به خصوص در اصفهان اتحاد بازار - روحانیت شاه را واداشتند تا ظل‌السلطان را از حکومت این ولایت کنار بگذارد که این خود پیروزی بزرگی به شمار می‌آمد.

نقش اقتصادی ویژه اصناف و تاجران دوره مورد بحث از جمله در اصفهان در تشکیل شرکت‌های تجاری و نیز تحریم کالاهای خارجی تجلی یافت. در این دوره، گروهی از تجار بزرگ اصفهان در قالب بانفوذ رو به گسترش بازرگانان اروپایی شرکت‌های تجاری چندی در شهر دایر کردند؛ بدین ترتیب، در راه گذار از تجارت سنتی به بازرگانی نو گام نهادند و توانایی خود را در گسترش فعالیت‌های بازرگانی و جلوگیری از سلطه انحصاری بازرگانان فرنگی به خوبی نشان دادند. این رساله بر آن است تا نقش سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اصناف اصفهان را در دوره مهم حکومت ظل‌السلطان بررسی کند و براساس اسناد و مدارک موجود جایگاه آنان را در رویدادهای گوناگون نشان دهد.

فصل اول:

کلیات و زمینه‌های جغرافیایی

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

اصفهان یکی از شهرهای مهم ایران است که موقعیت جغرافیایی ویژه‌اش باعث شکل‌گیری بازاری بزرگ با اصناف گوناگون در این شهر شده است. با وقوع انقلاب صنعتی و رشد تجارت جهانی، شرکت‌های خارجی نیز به ایران راه یافتند و اصفهان نیز از این قاعده مستثنی نبود. در دوره حکومت شاهزاده مسعود میرزا ظل‌السلطان بر اصفهان (۱۲۹۱-۱۳۲۵ ه.ق / ۱۸۷۴-۱۹۰۶ م) ورود کالاهای خارجی به کشور بر وضعیت اصناف تأثیر بسزایی گذاشت و واکنش آنها را برانگیخت. از سوی دیگر به نظر می‌رسد فشارهای استبدادی ظل‌السلطان و ارتباط او با بازار و بازاریان با حوزه‌های علوم دینی و روحانیون - که غالباً منشأ تغییرات و تحولات سیاسی و اجتماعی بوده‌اند - اقشار اجتماعی اصفهان را به هم نزدیک‌تر کرد. مجموع این عوامل در شکل‌گیری نهضت مشروطه و همراهی اصناف اصفهان با آن تأثیر بسزایی داشت. تحلیل وضعیت اصناف می‌تواند در آشکارتر شدن تاریخ معاصر، به خصوص انقلاب مشروطه، بسیار مؤثر باشد. این رساله در نظر دارد به تحلیل و بررسی اصناف اصفهان و نقش آنها در عرصه سیاست، اقتصاد و جامعه دوره فرمانروایی ظل‌السلطان در اصفهان بپردازد.

۲-۱- اهداف

۱. تبیین نقش فعال یا منفعل اصناف اصفهان در عرصه جامعه و سیاست و تبیین میزان خودآگاهی ایشان نسبت به حقوق و وظایف سیاسی و اجتماعی خود.
۲. تبیین ارتباطات اجتماعی اصناف اصفهان با دیگر اقشار.

۳. تبیین تأثیرات اقتصاد جهانی و رویه استعمار غرب بر اصناف اصفهان.

۱-۳- فرضیه‌ها

- الف) اصناف اصفهان با توجه به ارتباط با روحانیان در تحولات سیاسی منطقه نقش مؤثری داشتند.
- ب) به نظر می‌رسد ورود کالاهای خارجی به اصفهان باعث تضعیف یا از بین رفتن موقعیت اقتصادی اصناف اصفهان شد.
- ج) فشار شرکت‌های خارجی بر اصناف اصفهان، آنها را به واکنش علیه دولت قاجار واداشت.

۱-۴- پرسش‌ها

- الف) راه کارهای اصناف اصفهان برای حل مشکلات اقتصادی خود چه بود؟
- ب) تأثیر انقلاب صنعتی و شکل استعماری - تجاری دولت‌های غربی در رکود فعالیت‌های اقتصادی اصناف اصفهان در دوره حکومت ظل‌السلطان تا چه میزان بود؟
- ج) تأثیر امتیازات واگذار شده به بیگانگان بر اصناف اصفهان تا چه میزان بود؟
- د) آیا اصناف اصفهان نسبت به حقوق و وظایف سیاسی و اجتماعی خود از آگاهی لازم برخوردار بودند؟

۱-۵- پیشینه تحقیق

- درباره وضعیت اصناف اصفهان در دوره حکومت ظل‌السلطان تحقیق مستقلی صورت نگرفته؛ اما در برخی از منابع دوران ناصری و مظفری اشاره‌هایی به این موضوع شده است:
۱. کتاب «موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه» نوشته احمد اشرف به موقعیت اصناف در جامعه شهری آن دوره نگاهی گذرا دارد؛ اما تأکید آن بیشتر بر بازرگانان و موقعیت ایشان است تا اصناف. افزون بر این، نویسنده از اشاره به اصناف اصفهان در دوره مورد بحث غفلت کرده است.
 ۲. جان فوران در کتاب «مقاومت شکننده» کوشیده است مسائل سیاسی و اقتصادی دوره قاجاریه را به صورت مستند و با ارائه آمار و ارقام به رشته تحریر درآورد. بیشترین تأکید وی بر علل ناکامی جنبش‌های اجتماعی و تبیین تفاوت نگرش‌ها و اهدافی است که باعث این ناکامی شد.
 ۳. ویلم فلور نیز در کتاب «جستارهایی از تاریخ ایران در عصر قاجار» توانسته است اصناف و بازرگانان را از هم تفکیک و وجوه افتراق آنها را به خوبی بیان کند؛ اما روند تاریخی‌شان را در دوره مورد نظر ذکر نکرده است.

۱-۶- روش تحقیق و مراحل آن

- مطالعه توصیفی
- بررسی و تحلیل تاریخی
- بررسی روزنامه‌ها
- بررسی اسناد

۱-۷- بررسی برخی منابع

۱-۷-۱- اسناد

یکی از منابع مهم استفاده شده، اسناد می‌باشد، زیرا این منابع تاریخی دست اول و در عین حال ارزشمند در روشن نمودن زوایای تاریک یک واقعه بسیار مؤثر می‌باشند. همان طور که پیش از این آمد، درباره رویدادهای اقتصادی اسناد کمی در مراکز آرشیوی ایران وجود دارد و حجم وسیعی از اسناد مربوط به موضوعات سیاسی است. البته تعداد زیادی سند درباره مسائل اقتصادی اصفهان و بازار آن در سازمان اسناد اصفهان وجود دارد که هنوز خواننده نشده است و گاه هنوز با عنوان محرمانه تلقی می‌شوند. برخی از اسناد مورد استفاده عبارتند از: شکایات تجار اصفهان در ارتباط با قوانین وضع شده، دعاوی تجار اروپایی و ایرانی و نیز شرکت‌های خارجی.

۱-۷-۲- جغرافیای اصفهان

کتاب «جغرافیای اصفهان» تألیف میرزا حسین خان تحویلدار اصفهانی، یکی از کتب مهم درباره تاریخ و جغرافیای طبیعی و انسانی اصفهان است. مطالب این کتاب محدود به مطالب جغرافیای طبیعی نیست و در این کتاب خاندان‌ها و خانواده‌ها و اصناف مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب در دوره ناصرالدین شاه نوشته شده است و مطالب آن گویای آن است که مشاغل زیادی در گذشته در اصفهان وجود داشته که در زمان مؤلف کتاب از بین رفته و یا بسیار کم شده‌اند.

برخی از مطالب کتاب به خصوص در مورد مشاغل و یا اقشار اجتماعی به ندرت در کتب دیگر پیدا می‌شود و در بررسی تحولات اجتماعی و فرهنگی اصفهان از اوایل تا اواسط قاجاریه بسیار ارزشمند و مفید است.

۱-۷-۳-الاصفهان

این کتاب تألیف میر سیدعلی جناب، یکی از کتاب‌های ارزشمند در مورد تاریخ و جغرافیای اصفهان می‌باشد. در این کتاب اسامی اصفهان در گذشته، مذهب اهالی اصفهان، مساجد و مدارس و روزنامه‌ها و صادرات و واردات اصفهان و همچنین آبادانی و خرابی‌های وارده بر این شهر به صورت خلاصه مورد بررسی قرار داده است و در زمینه جمعیت شهر اصفهان اطلاعات مفیدی را در برداشت و اطلاعات بسیار سودمندی نیز درباره امور اجتماعی و اقتصادی شهر اصفهان به دست می‌دهد.

۱-۷-۴-ایران و قضیه ایران

کتاب توسط لرد کرزن، سیاستمدار محافظه کار انگلیسی نوشته شده است که او در سال ۱۳۱۰ ه.ق / ۱۸۹۲ م عضو پارلمان انگلستان بوده است و مدتی نیز نیابت سلطنت هند را برعهده داشته و پس از جنگ جهانی اول وزیر امور خارجه بریتانیای کبیر شد. سابقه سیاسی وی نمایانگر آن است که وی طرفدار سرسخت گسترش نفوذ استعماری انگلیس در ایران بوده است.

مجموعه مطالب دو جلدی اثر فوق می‌تواند محقق را در درک اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی دوره قاجار یاری نماید و در این اثر رقابت امپریالیستی روس و انگلیس در ایران به خوبی به چشم می‌خورد. فصل‌های سی‌گانه اثر مورد نظر از آن جهت که به بررسی تمامی نکات و مسائل مربوط به اوضاع و احوال ایران آن دوره پرداخته است، شایان توجه است. این کتاب حاوی اطلاعات سودمندی درباره اقتصاد اصفهان می‌باشد. کتاب توسط آقای وحید مازندرانی ترجمه شده است.

۱-۷-۵-گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران

این کتاب از مهم‌ترین منابع موجود در راستای تحقیق در اقتصاد دوره قاجار می‌باشد و سید محمدعلی جمالزاده در این کتاب اوضاع اقتصادی ایران را در اواخر قرن نوزدهم میلادی و اوایل قرن بیستم به تصویر کشیده است. اقلام صادرات و وارداتی و جداول مربوط به آن زمان از جمله مسائل مهمی است که در این کتاب به آن اشاره شده است. در بخش اوزان و مسکوکات رساله، از این کتاب استفاده شد. کتاب در سال ۱۳۳۵ ه.ق در برلین به چاپ رسید.

۱-۷-۶- تاریخ اقتصادی ایران در قرن نوزدهم

نویسنده این کتاب چارلز عیسوی است و مجموعه‌ای از مقالات منتخب و قطعاتی از اسناد گزارش‌ها و کتبی است که جنبه‌های مختلف اقتصاد ایران را در دوره قاجاریه مورد بررسی قرار داده است. این کتاب اقتصاد دوره قاجار را من حیث المجموع در بر گرفته و درباره عوامل داخلی که باعث کندی رشد اقتصاد ایران می‌شده، چون: ویژگی‌های جغرافیایی، ساخت اجتماعی و تشکیلات دیوانسالاری و عوامل خارجی چون رقابت دولتین روس و انگلیس صحبت کرده است و توسط آقای یعقوب آژند ترجمه شده است.

۱-۷-۷- اقتصاد ایران در قرن نوزدهم

کتاب توسط احمد سیف نوشته شده و به بررسی تحولات اقتصادی ایران در قرن ۱۹ پرداخته و پیامدهای آن را بر زندگی ایرانیان برشمرده است. در کتاب مذکور اطلاعات پراکنده، اما مهمی در مورد وضعیت اقتصاد اصفهان در قرن ۱۹ وجود دارد و در مقوله روند کشت تریاک در اصفهان مطالب خوبی دارد.

۱-۷-۸- افکار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار

کتاب نوشته فریدون آدمیت و هما ناطق است و این کتاب به دلیل استفاده فراوان از اسناد و مدارک یکی از منابع معتبر این دوره می‌باشد. از این کتاب اطلاعات ارزشمندی درباره اقدامات و تلاش‌های تجار برای کسب موقعیتی برابر در مقابل تجار اروپایی می‌توان به دست آورد و به خصوص در مقوله مجلس و کلای تجار اطلاعات خوبی را دربردارد.

۱-۷-۹- جستارهایی از تاریخ ایران در عصر قاجار

کتاب توسط ویلم فلور خاورشناس هلندی در دو جلد نوشته شده است. وی از جمله پژوهندگان معاصر و علاقمندان به فرهنگ مردم ایران است که تحقیقات مفصل و مستندی را از سال‌های آخر دوره صفویان تا پایان دوره قاجاریه براساس اسناد بایگانی شده در اروپا به ویژه اسناد نامه‌های بازرگانی شرکت هند شرقی هلند انجام داده است و اهمیت این اسناد در این بوده است که در گزارشات به نکات ارزنده‌ای درباره اوضاع اجتماعی و اقتصادی مردم ایران اشاره شده است، اما روند تاریخی‌شان را در دوره مورد نظر ذکر نکرده است. در جلد دوم کتاب مذکور به مقوله اصناف، تجار و صرافان دوران قاجاریه در اصفهان نیز به خوبی پرداخته شده و حتی به ارتباط آنان با حکومت اشاره شده است.

۱-۷-۱۰- موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران

کتاب توسط احمد اشرف در سال ۱۳۵۹ ه. ش نوشته شده است و سعی کرده که در طی ۵ فصل به نقش و حضور تجار و اصناف به عنوان طبقه‌ای مؤثر در سیر تحولات اقتصادی جامعه دوران قاجار پردازد و پر واضح است که جماعت بازاریان و به خصوص تجار بزرگ در سیر تحولات جامعه ایرانی در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم هجری قمری نقشی بس بزرگ داشتند.

با توجه به معاهدات و قراردادهای منعقد شده در این دوران و نیز ارتباط تجار ایرانی با تجار فرنگ سبب آگاهی این طبقه شده و آنان نیز کوشش‌هایی را برای رهایی از استبداد داخلی و استعمار خارجی شروع کردند که در مرحله اول با تشکیل مجلس و کلاهی تجار آغاز شد و با قیام بر ضد امتیاز تنباکو مستحکم‌تر شد و با نهضت مشروطیت به اوج خود رسید.

این اثر به خوبی به این مسائل پرداخته و در مورد شهر اصفهان نیز به مقتضای موضوع اشاره کرده و توضیحاتی داده است و از مجموع ۱۸ تصویر که در پیوست کتاب آمده است، ۷ تصویر متعلق به بازار و بازاریان اصفهان آن دوران است.

۱-۷-۱۱- روزنامه فرهنگ

از جمله روزنامه‌های مهم اصفهان در این دوره «روزنامه فرهنگ» است. این روزنامه در سال ۱۲۹۶ ه. ق/ ۱۸۷۸ م به دستور شاهزاده ظل‌السلطان و با مدیریت میرزا تقی خان منتشر شد. مسائل طرح شده در این روزنامه بیشتر سیاسی و اجتماعی بوده، اما با این وجود اطلاعات مفیدی نیز از اوضاع اقتصادی اصفهان در این دوران دارد. مجموعه نسبتاً کاملی از این روزنامه در موزه آموزش و پرورش اصفهان وجود دارد.

۱-۷-۱۲- روزنامه الجناب

نخستین روزنامه‌ای که پس از صدور فرمان مشروطیت در اصفهان انتشار یافت «روزنامه الجناب» بود. این روزنامه به کوشش میر سیدعلی جناب منتشر شد، وی از بازرگانان خوش‌نام اصفهان بود و مجموعه‌ای به نام «الاصفهان» نیز از اوست که اطلاعات ارزشمندی را درباره شهر اصفهان داراست. میر سیدعلی جناب از جمله فعالان در جنبش مشروطه‌خواهی بود و برای تسریع این روند اقدام به نشر روزنامه کرد، البته روزنامه نامبرده تنها در چهارده شماره انتشار یافت و نخستین شماره آن در ۲۰ شوال ۱۳۲۴ ه. ق در هشت صفحه به چاپ رسید و به

صورت هفتگی بود. روزنامه مذکور درباره مسائل سیاسی و اجتماعی، مباحث اقتصادی و اخبار مذاکرات انجمن ایالتی اصفهان، همچنین درج اخبار و اختراعات مغرب زمین مطالب سودمندی داشت.

گویا روزنامه الجناب در شهرهای دیگر ایران هم خواندگانی داشت، زیرا در برخی از شماره‌های آن نامه‌هایی از سایر شهرها به چاپ رسیده است مانند:

شماره ۹ برابر با ۲۹ ذی‌الحجه ۱۳۲۴ هـ ق و نامه‌ای از نائین، شماره ۱۰ برابر با محرم ۱۳۲۵ هـ ق و نامه‌ای از انزلی.

۱-۷-۱۳- روزنامه جهاد اکبر

این روزنامه در ۶ محرم ۱۳۲۵ هـ ق به کوشش و مدیریت میرزا علی آقا خراسانی منتشر شد، که به صورت هفتگی و دارای فهرست در صفحه اول و در هشت صفحه بود. روزنامه مذکور شباهت زیادی به روزنامه انجمن مقدس ملی داشت و مدیر آن از خانواده‌ای روحانی و اهل علم بود که از هواداران مشروطه محسوب می‌شد و بیشتر وقت خود را در انجمن ایالتی اصفهان می‌گذراند و آخرین شماره آن در رجب ۱۳۲۷ هـ ق به چاپ رسید. از مباحث مورد بحث آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: مشروطیت و استبداد، ترویج صنایع ملی، اخبار مذاکرات انجمن ایالتی اصفهان، مخالفت با سیاست‌های استعماری و مسائل تعلیم و تربیت در اصفهان.

۱-۷-۱۴- روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان

پانزده روز پس از تشکیل انجمن ایالتی اصفهان، روزنامه مذکور در روز یکشنبه ۲۱ ذی‌القعدة ۱۳۲۴ هـ ق منتشر شد و آخرین شماره آن ۸ ذی‌الحجه ۱۳۲۹ هـ ق بود. نام روزنامه تا شماره ۲۱ سال اول «انجمن مقدس ملی اصفهان» و از شماره ۲۲ تا کودتای محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس «انجمن مقدس ولایتی اصفهان» و از سال سوم تا آخرین شماره «انجمن اصفهان» بوده است. در سال‌های اول و دوم به صورت هفتگی، در سال سوم دوبار در هفته و در اواخر سال پنجم باز به صورت هفتگی به چاپ رسید و تعداد صفحات بین ۴ تا ۸ صفحه در این سال‌ها متغیر بود. محل چاپ آن بازارچه حضرت امامزاده احمد - مطبوعه سعادت - بوده است و توزیع آن در سه نقطه چهارسوق شاه دکان آمیرزا باقر عطار، چهارسوق مخلص در شرکت اسلامی و دکان محمدکریم توتون‌فروش مقابل تیمچه ملک بود.